

РОЗВИТОК МОВЛЕННЄВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядається питання ролі граматичного ладу мови у формуванні культури мови і мовлення у процесі вивчення синтаксису

Виховати духовно багату, морально стійку, соціально активну особистість можна тільки тоді, якщо вона оволодіє мовою як засобом спілкування, мислення, самовираження, коли рідна державна мова стане її обов'язковою потребою для самоутвердження в колективі.

Робота із збагачення словникового запасу, формування уваги до слова, смаку до того дібраного слова, уміння відчутти у контексті його дійсний зміст – в цілому розвиває почуття культури слова. "Виконавсько – мовленнєва майстерність виходить із розряду педагогічного "додатку" і включається до загальної сукупності якостей учителя-вихователя"[6]. Проблема культури мови і мовлення не обділена увагою протягом і останніх років. Останні десятиріччя проблемами культури мовлення займаються науковці Н.Д. Бабич, Я. Рядович-Винницький, І.М. Кочан, А.С. Токарська, А.Й. Капська, О.Г. Муромцев, В.Ф. Жовтобрюх, Л.М. Головата, К.Я. Климова, О.І. Кретова, Н.В. Лесняк, Л.В. Лучкіна, Л.О. Савенкова, В.А. Каліш та інші, науково-методичною базою для їх дослідження були дослідження Я.А. Каменського, К.Д. Ушинського, В.О. Сухомлинського, Л.І. Айдарова, Л.О. Варзацької, М.С. Вашуленка, Н.Я. Грипас, І.П. Гудзик, А.Б. Добрович, І.А. Зязюна, В.Я. Мельничайко, С.Д. Рубінштейна, Г.М. Сагач, І.О. Синиці, Н.Ф. Скрипченка, М.Г. Стельмаховича, О.Н. Хорошковської та інші. У вищих навчальних закладах України створюються спеціальні програми і технології, які б дали змогу формувати в майбутніх педагогів комунікативні вміння та професійно значущі якості особистості. Авторами їх є, зокрема, І. Яценко, Г. Дьяконов, Д. Балденюк, А. Капська, В. Абрамян, М. Барахтян, Л. Долонька, Г. Мешко, А. Мешко, Л. Гапоненко [7].

Досвід показує, що в мовленнєвому розвитку студентів велике значення має система завдань, яка передбачає ту систему розумових дій, якою забезпечується пізнання процесів, що відбуваються у мові, вироблення усвідомлених мовленнєвих навичок і формування любові до рідної мови, а в цілому допомагають розвивати філологічну мовленнєву культуру. Розглядаючи питання про збагачення словникового запасу, ми прагнули прищепити розуміння того, що внутрішній зміст слова є завжди динамічним, складним утворенням, а його значення є "тільки одна із зон того складного смислу, якого набуває слово в контексті мовлення. А отже, в різних контекстах слово легко змінює своє значення" [4]. А це вимагає від учителя такої підготовки своєї мовленнєвої дії при роботі з класом, коли зміст його мовлення, значення слова дійде до кожного учня. Отже, "успіх роботи педагога залежить не тільки від змісту, але й від форми викладу. Навіть хороші думки не завжди дійдуть до дітей, якщо вони будуть погано виражені" [1]. У цьому плані не можна не згадати думки про те, що готуючись до викладу матеріалу на уроці, вчитель вирішує, з чого почати, чим закінчити, як розмістити матеріал, якими словами - "місточками" перейти від одного питання до іншого, як виразити основні думки. Вчитель нерідко довго шукає ці єдино потрібні в конкретному випадку слова, зважає їх, відчуває муки, близькі до мук поета [3].

Говорячи про роботу вчителя, не можна обійти замовчуванням і той факт, що для цієї професії важливий розум особливого роду; з одного боку, високо імпровізаційний, а з другого - багато обладнаний словесними конструкціями і їх варіаціями. Щоб легко і швидко можна було імпровізувати у певних ситуаціях, щоб словесні конструкції виникали у вчителя швидко, без болісних пауз, щоб, нарешті, створювалось враження невимушеності, природності його мовлення у спілкуванні з учнями, - необхідно не тільки мати великий словниковий запас, а й глибоко володіти граматичними нормами мови, уміти користуватися всіма багатствами її синтаксичних конструкцій, тобто, підходити до роботи творчо [5].

Розглянемо приклади завдань, виконання яких підпорядковане зазначеній меті. У поданих реченнях визначте словосполучення, вкажіть на способи зв'язку слів у них, поділіть словосполучення за морфологічним вираженням їх головного (стрижневого) слова. Три хлопці пішли до лісу. По дорозі вони вели дружню розмову. Раптом десь за деревами затріщали сухі гілки. Щось невідоме йшло лісом. Думка розкрити таємницю цих звуків раптово оволоділа хлопцями. Двоє з них побігли наперейми, а третій кинувся туди, звідки чувся тріск.

Виділіть у реченні словосполучення, дайте їм характеристику за типом смислового зв'язку компонентів.

Стоїть тихий вечір. Два студенти взяли ті десять зошитів, які вони готували для виставки, і передали у профком. Вони будуть переслані до Києва.

Окремі ілюстрації друзі малювали фарбами, але більшість - олівцями. З приводу тематики відбувся обмін думками. Кожному западає в душу висока якість оформлення матеріалів.

Виходячи з того, що поєднання слів у словосполучення у кожній мові має певну своєрідність, і враховуючи наявність граматичних русизмів у характері побудови студентами словосполучень та речень, ми проводили вправи, спрямовані на порівняння конструкцій української і російської мови, виготовляли таблиці типу: "Говори правильно", "Як правильно сказати" тощо.

Наприклад: дякую вам - благодарю вас, завдання додому - задание на дом, пропустити через хворобу – пропустит из-за болезни, у ліс по ягоди - в лес за ягодами тощо.

Система вправ з удосконалення граматичного ладу мовлення має послідовність, яка продиктована послідовністю опрацювання відповідних тем синтаксису української мови. Так, після вправ, що стосувались словосполучення, виконувалися вправи, пов'язані з реченням і т. ін.

Перебудуйте речення так, щоб не було перекручення змісту висловленого. У сільськогосподарському інституті почалася підготовка до сівби студентів. На склад привезли гумові чоботи та граблі. На лузі паслися нестрижені вівці та гуси. По стежці йшов старий уже чоловік і вів за собою літню кобилу.

Замініть словосполучення одним словом і, навпаки, окремі слова - словосполученнями. Розкрийте дужки і поясніть, чим виражений присудок.

Зразок: Петро (вчителювати) в рідному селі.

Петро став вчителем у рідному селі.

Небо (темніти). Надворі (похолоднішати). Учень (відмінно вчитись). Старий (листи носити) у рідному селі. Молодий тракторист (орендувати). О третій годині (розвиднятися).

Виразно прочитайте текст, випишіть окремо односкладні, двоскладні і нечленовані речення; поширені і непоширені; повні і неповні.

Сонце почало ховатися за обрій. Подуло вітром. Незабаром стало сутеніти. Замовкла річка. Рибалки виходили на дорогу і чекали автобуса.

- Завтра прийдете? - почувся голос місцевого рибалки.

- Прийдемо, - за всіх відповів сивий дідусь.

- Еге ж? - перепитав рибалка.

Перебудуйте текст, замінивши безособові й неозначено-особові речення особовими. Поясніть, чи зміниться від такої заміни характер повідомлення.

Небо заволокло хмарами. Сонця годі було й шукати. З долини потягло сирістю. Стало прохолодно.

Після напруженої праці Петра почало морозити. Йому хотілося швидше дочекатися вечері. Та її чомусь довго не привозили.

- Чи не трапилось чогось? - думалося йому.

Недобрим передчуттям стиснуло серце. А через кілька хвилин у долині загуло.

- Везуть! - промайнуло в думці.

Йому стало веселіше.

У процесі вивчення синтаксису такі роботи, як складання речень, вичленування словосполучень, переклади тексту і т.ін., спрямовуються на поглиблене вивчення норм української мови і вироблення навичок, необхідних для формування вмінь володіти усним і писемним мовленням невимушено, чітко, яскраво, у відповідності з потребами, що продиктовані життєвим фактом, навчально-виховною ситуацією чи певною подією.

Так, наприклад, коли розглядається питання про відокремлені другорядні члени речення, можна, звичайно, поглибити знання з цієї теми шляхом розбору готових текстів, з'ясування смислової ролі відокремлених членів тощо. Але при цьому активна мовленнєва діяльність відсутня. І якщо вони й засвоюють певні граматико-синтаксичні форми мовлення, то таке засвоєння не має активного характеру, воно не формує творчих мовленнєвих навичок. З огляду на це ми використовували прийом об'єднання кількох речень в одне. Тобто, проводимо своєрідне редагування тексту. У сучасній методиці вправи на редагування вважалися одним із важливих засобів формування у дітей правильного усного та писемного мовлення (Д.М. Кравчук, В.Я. Мельничайко, М.І. Пентелюк та ін.)[2]. Така робота сприяє формуванню розуміння і того додаткового смислу, на який звертають нашу увагу відокремлені члени речення, і виробленню навичок використання саме таких можливостей відокремлених членів речення у власному мовленні. Додатковими видами роботи при цьому виступає виразне читання речень з відокремленими членами, введення в речення поширених означень, уточнюючих обставин, перетворення відокремлених членів речення у невідокремлені і навпаки. Наприклад: Ми працюємо в обладнаній сучасними технічними засобами аудиторії. Ми працюємо в аудиторії, обладнаній сучасними технічними засобами.

Серед завдань, які використовуються в процесі опрацювання цієї теми, можна назвати переказ-переклад текстів, добір відокремлених членів до виділеного слова тощо. Наприклад:

Над річкою Тетерів, окрасою Житомирщини, нависає скеля Чацького.

Перед написанням твору-мініатюри з використанням відокремлених членів проводимо попередню підготовчу роботу. Наприклад, запропоновано тему "Материнські руки". У бесіді з'ясуємо, що саме ми хочемо сказати про них: руки, м'які і ласкаві; сильні у час біди, добрі і лагідні у хвилину дитячих недомагань; потріскані і зашкарублі від роботи у полі і т. ін.. І тоді, працюючи над мініатюрою, крізь образ материнських рук відтворюють узагальнений образ жінки-матері, сильної в горі, доброї і лагідної у буденні дні, непомітної героїні людського життя. А дібрані слова, відносячись до материнських рук і пояснюючи їх, стають відокремленими означеннями, але дібраними не просто заради граматичної вправи, а для вираження відповідного бачення життєвих явищ, життєвої правди. Цим самим формується розуміння того, що відповідні граматичні форми, синтаксичні конструкції виникли не просто самі по собі, а в результаті необхідності виразити, передати іншим людям саме таку, конкретно-духовну людську інформацію. Ця потреба і породила відповідні граматичні конструкції, форми, категорії. Таке розуміння генезису граматичних форм збагачує уявлення про мову і є одним із засобів, що спонукає їх до свідомого і зацікавленого вивчення мови і розвитку власного мовлення.

Ми зупинилися на обґрунтуванні підходу до роботи з розвитку мовлення, опрацьовуючи тему про відокремлені члени речення, вставні і вставлені конструкції, звертання, але цими ж мотивами пройняті і всі інші види робіт і вправ з розвитку мовлення. Наприклад.

Прочитайте текст, поясніть розділові знаки у ньому. Кожного дня тижня, за винятком понеділка, у нас йшли дощі. Може, комусь це й подобається, але біля волейбольного майданчика не було жодної людини, крім Петра Васильовича, - він на погоду, як відомо, не зважає. Мабуть, мине все літо, а сонця ми й не побачимо. О сонечко, де ж ти заховалося?!

Напишіть твір, використавши у ньому звертання, вставні слова та речення, відокремлені члени речення. Теми твору (на вибір):

"На заняттях з української мови", "Казка про вставні слова", "У світі відокремлених членів речення", "Може, Мабуть, Так би мовить вийшли погуляти..."

Або спробуйте продовжити розповідь: "... Якось уранці один чоловік почув, що хтось стукає у вікно.

Він вийшов у двір і побачив біля вікна якусь невеличку фігуру.

- Хто ти? - спитав чоловік. - Я - Може! - Хто? - Може. - Не розумію. - А ти візьми мене до себе і побачиш. Я тобі в пригоді стану.

Чоловік і взяв. От минув день чи два, аж приходять до нього сусід і каже:

- У тебе немає корови, а в мене дві. Купи в мене корову. Чоловік подумав, подумав і вирішив купити. Хоче сказати: "Добре, куплю", а з рота вилітає: - Може, куплю. А що було далі?

Практика показує, що коли просто виконувати різні справи, які лише вимагають логічного мислення, доведення, використання певних закономірностей у жорстко фіксованих ситуаціях, без пошуку думки, розкутості, творчості, знання і вміння, певні досягнення, звичайно, будуть, але вони, в такому випадку, не творчі, позбавлені соків життя, тієї краплини живої води, без якої не можна розбудити душу мовлення.

Матеріал надійшов до редакції 12.09.03 р.

*****

1. Буяльський Б.А. Поезія усного слова. – К.: Радянська школа, 1969.
2. Бадер В.І. Васирина С.В. Редагування як засіб розвитку мовлення // Початкова школа. – 1991. №8.
3. Варзачька Л.О. Підготовчі справи з розвитку зв'язного мовлення. // Початкова школа. – 1988. - №1.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. – В кн.: Выготский Л.С. собрание сочинений. – М.: Просвещение, 1962.
5. Кан-Калик В.А. Основы профессионально-педагогического общения. Грозный: Грозненский университет, 1979.
6. Капська А.Й. Педагогіка живого слова. – К.; 1997.
7. Савенкова Л. Підготовка майбутніх педагогів до професійного спілкування. // Початкова школа, 1998, №3. – С. 3.

Усатый В.Д. Развитие культуры речи.

Рассматриваются вопросы роли грамматического строения языка по формированию культуры речи в процессе изучения синтаксиса.

Usaty V.D. The development of speech culture.

This article deals with the problem of the role of grammatical structure of a language in the formation of linguistic and speech culture in syntactical studying process.